Svod a světlo [1969]

Kierkegaard byl ve své době typickým filosofickým outsiderem, ale pro dnešní filosofii je jedním z neodmyslitelných jejích předchůdců. Osud jeho díla není žádnou osamělou výjimkou; pro filosofii dvacátého století jsou z předchozího věku nejvýznamnější právě ti myslitelé, kteří ve své době nebyli za filosofy vůbec považováni anebo jejichž filosofie neměla v očích současníků žádnou váhu, kteří se nikdy nehabilitovali na žádné universitě, jejichž celá životní dráha byla protikladem vší akademičnosti a kteří si svým veřejným vystupováním a zejména do krve se zadírající kritikou vlastní společnosti vysloužili neporozumění, výsměch, odpor a nenávist. Někdy najdeme v názorech těchto filosofických „enfants terribles“ až překvapivé paralely, jindy propastné rozdíly a protiklady; protikladnost je však zakotvena i v hloubce jejich vlastního myšlení, které je vnitřně rozporné a které se vehementně vzpírá každé systematičnosti a jednoznačnosti. Jejich myšlenkové dílo se stalo v našem století předmětem nesčetných interpretací, navzájem velmi odlišných a leckdy opět protichůdných. A přece je všem těmto myslitelům přes obrovské rozpětí jejich myslitelských záměrů (vzpomeňme vedle Kierkegaarda jen na Marxe a na Nietzscheho) něco společné: vyostřené vědomí, že je u konce celá epocha dosavadní filosofie, a nejenom filosofie, ale obecných dějin, a že se lidstvo musí odhodlat a vzchopit k čemusi radikálně novému. Zdůvodnění této nutnosti a především celkový rozvrh a rozsah nezbytných proměn, pojetí souvislosti způsobu myšlení s ostatními rovinami lidského života i stanovení roviny základní – to vše je provedeno v takové vzájemné odlišnosti, že rozdíly nelze podceňovat; nicméně lze vidět četné obdoby v celkovém přístupu, vyznačujícím se rozhodným úmyslem vidět člověka nikoli v jeho abstraktnosti, ale v konkrétní existenci.

Søren Kierkegaard, Dán, který už po desetiletí poutá mimořádnou pozornost nejen kruhů filosofických, ale také literárních, se narodil v Kodani 5. května 1813. Každá osobní historie má také svou prehistorii, ale ne všechno minulé se prosazuje v lidském životě se stejnou silou. Událost, která zapůsobila na Sørena mimořádně mocně, takže ji musíme vidět takřka jako součást jeho duchovni historie, se odehrála pětačtyřicet let před jeho narozením. Tehdy totiž dvanáctiletý pasáček, jedno z početných dětí chudé venkovské rodiny, na pastvinách slavnostně proklel Boha. Byl to Sørenův otec; do svých osmdesáti dvou let, kdy zemřel, nejenom nemohl na tento okamžik zapomenout, ale žil s touto dávnou příhodou jako pod strašlivým břemenem, neboť se cítil od té doby zatracencem, pro nějž není odpuštění. Brzo po oné události se dostal k svému strýci do Ko-

daně, kde se mu po letech podařilo dosáhnout velmi dobrého postavení v obchodě. Pět let před koncem století mohl nechat obchodování a žít jen z renty. Tento úspěch však nepřipisoval svým schopnostem ani mimořádně šťastným okolnostem, ale svému prokletí. Když se mu v šestapadesáti letech narodil Søren jako poslední ze sedmi dětí, upjal k němu poslední zbytky své úzkostlivé, zemdlené naděje; a to tím spíše, že pět z jeho sedmi dětí postupně zemřelo, vždy náhle a velmi předčasně. Také to přičítal otec svému prokletí. Když zemřela i jeho druhá žena (první mu zemřela brzo po sňatku, bez dětí), neunesl již tíhu své viny a svěřil se svému nejmladšímu synovi. Tím ovšem nečekanou a neuvěřitelnou silou zasáhl do jeho života; Kierkegaard o tom později sám mluví jako o „zemětřesení“.

V květnu 1837 se Kierkegaard seznámil s tehdy čtrnáctiletou Reginou Olsenovou. Po smrti svého otce a když vykonal teologické zkoušky (do té doby byl přes své výjimečné nadání takřka kandidátem věčného studentství), se s ní sblížil, požádal ji o ruku, dívka souhlasila, slavilo se zasnoubení. Ale velmi brzo začíná Kierkegaard váhat, pochybuje o své schopnosti stát se hlavou rodiny, střídavě v něm vítězí náklonnost k Regině a zase až křečovitý protest vůči její prostomyslnosti a sebedůvěře, až se konečně rozhoduje zasnoubení zrušit. Snaží se ovšem vytvořit takovou situaci, která by Regině celou záležitost ulehčila (posléze např. tím, že vystupuje jako podvodník a „svůdce“); nicméně i po rozchodu zůstává své první a jediné lásce věren a odkazuje jí v závěti formulované dlouho před smrtí všechno své jmění (které však bylo nakonec povážlivě ztenčeno, a tedy spíše duchovní než materiální). Regina se však mezitím provdala za profesora Schlegela a manželé dědictví ze společenských důvodů odmítli. Pro Kierkegaarda však zrušení zasnoubení nebylo koncem jeho vztahu k Regině; vlastně jím skutečný, vnitřní dialog s Reginou teprve začal — a nikdy už nepřestal. Regina inspirovala celou řadu vynikajících míst v jeho textech (např. právě „Svůdcův deník“ z *Buďto – anebo* nebo také „Vinen? Nevinen?“ z *Etap na cestě životem*); její přítomnost lze ostatně cítit takřka všude.

Jinak plynul Kierkegaardův život po vnější stránce prostě a všedně. Jeho literární činnost mu byla hlavní životní náplní, posuzujeme-li vše jako vnější pozorovatelé. Rozhodující mu byl ovšem vnitřní život — nebo, jak Kierkegaard říkal, „vnitřní jednání“. Kupodivu však ono vnitřní jednání nevedlo dlouho k žádnému navenek účinnému činu, k „životnímu rozhodnutí“, které bylo od počátku jedním z ústředních témat Kierkegaardových úvah. Nakonec se však i takový čin dostavil: „působení v okamžiku“, tvrdý až brutální útok na vnitřně i vnějšně korumpovanou církev, která pravé křesťanství jen imituje, fakticky však profanuje a po-

hřbívá. Výkřik, který ve své křečovitosti přehlíží proporce a divoce vybočuje z mezí společensky únosných; a přece mohl o sérii jeho posledních polemických článků (v časopise *Okamžik*) napsat F. X. Šalda, že to je „arcidílo ironie a opravdovosti, jemuž se po bok mohou postavit snad jen Apologie Sokratova od Platóna a Provinciální listy Pascalovy“.

V jednom ze svých nesčetných aforismů napsal Søren Kierkegaard, že mnozí lidé docházejí k svým životním výsledkům podobně jako nepořádní školáci: podvedou svého učitele tím, že výsledky opíši z učebnice, místo co by úkol vypočítali sami. Kierkegaard tím ovšem neměl na mysli jen tzv. davového člověka, který prostě přejímá prefabrikovaný světový názor, jehož cílem (není rozhodující, zda vědomě či nevědomky) je zakrýt nebo zmystifikovat pravdivou přímou osobní zkušenost, nýbrž také a snad především třebas sebeučenější profesory, jimž se skutečný svět halí do oparů a výparů jejich vlastní duchaplnosti, intelektuálních jemnůstek a předstíraných „objevů“, které jen znovu „dokazují“ to, co si myslili už předtím, a „potvrzují správnost“ celého dosavadního směřování. Dokonce sama věda v tradiční podobě je Kierkegaardovi vysoce podezřelá, neboť modernímu člověku umožňuje vysvětlovat celou přírodu, aniž mu byla schopna poskytnout myšlenkové prostředky k tomu, jak porozumět sobě samému. „Nejprve je třeba se naučit poznávat sebe sama, dříve než poznáme něco jiného,“ říká; jde o to, porozumět svému určeni, vyjasnit si, co mám dělat, najít pravdu, která je pravdou pro mne a pro niž bych mohl žít i umřít. Tzv. objektivní pravda k ničemu není, pokud mne vede k totalitě, zůstávající mimo mne a v níž já sám nemohu žít. Jen takové poznání je pravdivé, které mě svým imperativem strhuje k živému přijetí, tj. k přijetí v životě a životem, tedy které mne osobně zasáhne a osloví a které je výzvou k vnitřnímu jednání, bez něhož se každá vnější aktivita člověku a jeho lidskému poslání odcizuje. Právě proto však je vlastní pravda přímo nesdělitelná, neboť nemá charakter věcné danosti, kterou lze konstatovat bez ohledu na toho, kým je konstatována a kdo je myslícím subjektem. Její místo není mezi předměty myšlení; pravda zasahuje člověka v jeho podstatě a proměňuje ho (anebo ho vůbec nezasáhne). Kdo z ní chce něco sdělit druhému, může tak učinit leda „nepřímým sdělením“. Chceme-li porozumět *Svůdcovu deníku* a jeho místu v celkové kompozici dvousvazkového „Buďto – anebo“, musíme tento text číst právě jako „nepřímé sdělení“.

Už samo postavení *Svůdcova deníku* v Kierkegaardově literárním díle je několikanásobně nesamostatné; abychom je správně pochopili, musíme respektovat souvislosti, jimiž je tato práce na několika rovinách propojena nejen s ostatním dílem, ale vůbec s celým životem Kierkegaardovým;

nikoli na posledním místě je ovšem třeba vzít v úvahu jeho místo v literárním celku, do něhož byl *Svůdcův deník* bezprostředně zařazen. *Buďto – anebo* (1843) představuje první významné literární vystoupení Kierkegaardovo; v době jeho vydání bylo autorovi třicet let. Jako většinu svých neteologických spisů je Kierkegaard uveřejňuje pod pseudonymem (Victor Eremita); existují celé studie o významu četných Kierkegaardových pseudonymů, za nimiž se nechtěl autor skrývat, ale kterými naznačoval, že spisy nelze přímo ztotožnit s jeho vlastními názory. (Uveďme alespoň některé z těchto pseudonymů: Johannes de Silentio, Constantin Constantius, Johannes Climacus, Anti-Climacus, Vigilius Haufniensis, Hilarius Buchbinder aj.) V našem případě se však pseudonymní Victor Eremita sám vydává nikoli za autora, nýbrž pouze za vydavatele dvou souborů rukopisů, které prý náhodou objevil v tajné přihrádce starého kusu nábytku. Každý ze souborů je napsán jiným rukopisem a prozrazuje i způsobem psaní a celkovým postojem odlišného autora. Rukopisy prý byly zpřeházeny a zvláště první soubor bylo možno srovnat jen s obtížemi. Nás bude zajímat především to, že sám údajný pisatel Eremitou vydaného prvního souboru se k rukopisu *Svůdcova deníku* nehlásí jako autor, nýbrž zase jen jako vydavatel. Victor Eremita jako vydavatel celku však v předmluvě vyslovuje své pochybnosti nad „tímto starým trikem“; své pochybnosti zdůvodňuje tím, že mj. myšlenka svůdce se objevuje analogicky ještě v jiných dvou esejích téhož souboru.

Proč taková složitost? Zdá se, že Kierkegaardovi jde o vytvoření zvláštního „labyrintu“, kterým je každý, kdo jim projde, doveden k sobě samému, ať chce, nebo nechce. A zároveň je k sobě doveden tak, že je sám sobě učiněn nanejvýš problematickým. Údajný pisatel prvního souboru, otištěného v prvním svazku pod názvem „Buďto“, a pro čtenáře nejpravděpodobnější autor *Svůdcova deníku* (po výkladu údajného vydavatele) je Kierkegaardem prostřednictvím textů prezentován jako představitel estetického životního zaměření, kdežto pisatel druhého souboru („Anebo“) je podán jako etik. Vnímavému a myslícímu čtenáři se však obojí životni postoj posléze ukazuje jako omezený a pochybný. Ztotožní-li se proto někdo s postojem, demonstrovaným např. v textu *Svůdcova deníku*, v pravém slova smyslu nic od Kierkegaarda nepřijímá, ale odhaluje tím jen sám sebe – také, ba především sobě. V tom smyslu nechce být Kierkegaard žádným učitelem, žádným teologem, žádným filosofem, žádným prorokem, apoštolem, reformátorem ani hlasatelem křesťanství, ale spíše jakýmsi „špiónem v božích službách“, působícím k tomu, aby se vše poctivě vyjevilo a odhalilo. Proto mu nejde o žádný myšlenkový ani mravní či společenský systém, neutkvívá na žádné hotové myšlence ani na žádném

mravním či společenském požadavku; vůbec se necítí být reprezentantem své doby, nechce být ani žádným jejím pozitivním výrazem, ale docela naopak se od ní distancuje a ukazuje ji jako věk naprosto zavržený, věk, jehož úpadek a rozklad byl už naskrz prohlédnut. (Tak interpretuje Kierkegaarda např. Jaspers v *Rozumu a existenci* z r. 1935.) Celá společnost je pro Kierkegaarda jen pospolitostí lidí, kteří se všichni více nebo méně snaží sobě i jiným zakrýt, jak, to s námi doopravdy je (Papirer XI^2 A 369). Poctivě to vidět a poctivě si to přiznat – to je cíl, k němuž chce Kierkegaard svého čtenáře dovést.

Na filosofické rovině vede Kierkegaarda toto úsilí o poctivost, čestnost v myšlenkovém vztahu k sobě, k vlastnímu postavení ve světě a zvláště uprostřed lidí ke kritické distanci a přímo odmítnutí předních německých filosofů, hlavně Hegela a také Schellinga. V předmluvě k „Buďto – anebo“ říká Kierkegaard ústy Victora Eremity, že nalezené rukopisy mu umožnily nahlédnout do života dvou lidí a tím mu potvrdily to, co už dříve tušil, totiž že vnější není totožné s vnitřním. Z toho můžeme právem vyvodit, že celý svůj první spis chápal v jistém smyslu (a mimo jiné) jako polemiku proti oněm klasikům německé filosofie, kteří naopak vycházeli z identity obojího. Kierkegaardův studijní pobyt v Berlíně v zimním semestru 1841–42 (v dopisech můžeme sledovat proměnu jeho vztahu např. k Schellingovi, kterému se zprvu velice obdivoval, pak mu už jen naslouchal, aniž si cokoli psal jak při přednáškách, tak i potom doma, a nakonec – po pouhých třech měsících – líčí svému bratru, jak „Schelling nesnesitelně žvastá“), který vzniku „Buďto – anebo“ takřka bezprostředně předcházel, nepochybně podstatnou měrou přispěl k odhodlání s německou filosofií se principiálně vyrovnat. Důraz měl být polemicky položen na individuální lidskou existenci; k tomu ovšem nemohl účinně posloužit filosofický traktát. To je důvodem, proč sahá Kierkegaard po jiných, „literárnějších“ formách; dost důležitou průpravou mu byla jeho disertační práce *O pojmu ironie se stálým zřetelem k Sokratovi* (1841).

Bylo-li by proto tvrzeni, že *Svůdcův deník* je textem vysloveně filosofickým, značně přehnané, nemůžeme být ani na chvíli na pochybách, že má nepřehlédnutelný filosofický podtext. Ale to je pouze jedna jeho stránka. Důraz na konkrétní, individuální lidskou existenci na jedné straně a důraz na poctivost vůči sobě samému musel nutně Kierkegaarda vést k tomu, aby se ve svých myšlenkách a spisech vyrovnával sám se sebou a se svým životem. A to tím spíše, že šlo u něho o mysl snad až obludně reflektovanou (a toho si byl samozřejmě Kierkegaard v rámci své nikdy nekončící reflexe dobře vědom). A právě proto nemůžeme opomenout konkrétní souvislosti, které jsou pro pochopení – řekli bychom –

druhého a třetího plánu *Svůdcova deníku* základně důležité. Způsob totiž, jakým se Kierkegaard rozchází s Reginou Olsenovou, důvody, které udává a které potom zase mění, zápisky v deníku a dopisy přátelům jednoznačně svědčí o tom, že ani Kierkegaardovi samému nebylo toto jeho jednostranné rozhodnutí (Regina nechtěla dlouho na rozchod přistoupit) zcela průhledné a že si je pokoušel sám sobě opakovaně a vždy ve variacích interpretovat. O celé záležitosti existují opět rozsáhlé studie, ale pro tuto chvíli není třeba se na ně odvolávat. Postačí několik vět ze zápisků samého Kierkegaarda, abychom pak uviděli *Svůdcův deník* v novém světle.

„Bylo mým jediným přáním, abych u ní směl zůstat; ale od toho okamžiku, co jsem pocítil, že by se to zvrtlo – a ten okamžik přišel bohužel příliš brzo –, rozhodl jsem se jí předstírat, že ji nemiluji, a nyní tu stojím, všemi lidmi nenáviděný pro svou nevěrnost, zdánlivě vinen jejím neštěstím; a přece jí zůstávám věrný jako vždy…“ – „… udělal jsem vše pro to, aby netušila, že je snad sama trochu vinna. Mladé děvče by mělo mít jakousi tichost a pokoru, ale zatím to byla ona, kdo byla hrdá, já pak ten, kdo se musel učit pokoře, takže jsem se sám pokořoval. Tím učinila mou zádumčivost ješitnou, neboť byla přesvědčena, že jsem tak pokorný jen proto, že ona je dívkou tak nesrovnatelnou… Bůh mi to odpusť, probudila mou pýchu, to je můj hřích. Sepsul jsem ji, to si zasluhovala, to je mé upřímné přesvědčení, ale ne už to, co následovalo. Tu se stalo, že procitla má těžkomyslnost, čím víc se ke mně s vášnivou prudkostí připoutávala, tím víc jsem cítil odpovědnost; nikdy by to nebylo bývalo tak těžké, kdyby nebylo onoho sporu. Tak se pouto přetrhlo.“ – „… a tolik jsem ji miloval; byla lehká jako pták, smělá jako myšlenka; nechal jsem ji stoupat výš a výše, natáhl jsem ruku, a ona stála na ní a mávala křídly a volala ke mně dolů: Tady je nádherně; zapomněla, nevěděla, že jsem to byl já, kdo ji učinil tak lehkou, já, kdo jsem jí dal smělost myšlenky, víru ve mne, kdo učinil, že se procházela po vodní hladině; vzdal jsem jí hold, a ona můj hold přijala. – V jiné době se vrhala přede mnou na kolena, chtěla ke mně pouze vzhlížet, chtěla vše zapomenout.“ – „Ale to je prokleti, které na mně leží, že nesmím nikdy připustit, aby se ke mně nějaký člověk hluboce a vnitřně připoutal. Sám nebeský Bůh ví, kolik jsem tolikrát vytrpěl, když jsem s dětskou radostí vymyslel něco, co by ji opravdu potěšilo, a když jsem si pak musel učinit zásadou, abych nikdy nic neprovedl v okamžiku radosti, ale abych počkal, až mi to rozum a chytrost zakáží ze strachu, abych ji tím k sobě blíž nepřipoutával. Myslím, že můj vztah k ní lze po pravdě nazvat nešťastnou láskou – miluji ji, mám ji, jejím jediným přáním je, abych u ní zůstal, její rodina mne o to prosí, je to i mým největším

přáním – a musím říci ne. Abych jí to ulehčil, chci ji co možná přivést k tomu, aby věřila, že jsem podvodník, lehkomyslný člověk, přivést ji k tomu, možno-li, aby mne nenáviděla; neboť jsem přesvědčen, že by se jí to stalo ještě těžším, kdyby tušila, že to byla těžkomyslnost – vždyť jak se sobě těžkomyslnost a lehkomyslnost podobají.“

Kierkegaardův pokus celým svým chováním bývalou snoubenku přesvědčit o tom, že je podvodníkem a svůdcem, sice neuspěl (sám si to v denících přiznává), ale stal se nepochybně zdrojem myslitelské a literární inspirace a mj. asi přímým námětem *Svůdcova deníku*. Při jeho četbě se nelze ubránit myšlence, že byl psán také jakoby Regině a pro Reginu. Zcela jistě jej však Kierkegaard psal především jako sebezkoumající a zároveň sebebičující pokřivenou, snad zcela převrácenou zpověď. Ironický hrot, kterým se zvláště při takových příležitostech snad rád, snad jenom z nouze o přiměřenější formu odstupu pokoušel bezednou hlubinu svých reflexí překlenout, mu dovolil propůjčit tomuto existencielnímu zápasu se sebou samým ráz lehké filosoficko psychologické hříčky, která může být nadto čtena dokonce jako svérázný dokument. Svůdce si na jednom místě svého deníku poznamená: „Člověk by nevěřil, že historii duševního vývoje lze tak přesně vypočítat.“ Sám Kierkegaard je však přesvědčivým příkladem a dokladem toho, jak sebeusilovnější reflexe, zaměřená k poznání sebe sama, nikdy nedosahuje pevného dna, ale jak z poznávání pravého stavu věcí se neznatelně a takřka nepozorovatelně propadá do stylizací a tím nových iluzí. Kierkegaard je mužem reflexe; jeho reflexe je však dostatečně pronikavá, aby rozpoznala nejen své meze, ale zejména to, že neobstojí bez základu, který si sama položit nemůže. Odtud důraz na existenci; existence však není dána, ale spočívá v rozhodnutí, v činu. Celý život se Kierkegaard k činu jen chystá, celý život se činu odříká, před skutečným činem couvá. Teprve na konci života uskuteční svůj velký čin; a i ten je svou podstatou negativní – byť očišťující. Kierkegaard proto není a nemůže být ukazatelem cesty; jak jsme již řekli, ani jím být nechtěl. Karl Jaspers, filosof, který Kierkegaarda v roce 1919 pro filosofický svět vlastně teprve objevil a který v jeho díle našel jedno ze svých východisek, prohlásil později, že je nemožné následovat ho jako učitele; ani teologie, ani filosofie nemůže být nově založena na Kierkegaardovi.

A přece znamenal a znamená Kierkegaard pro naše století nesmírně mnoho. Jeho aktuálnost dosvědčují myslitelé takového řádu jako Šestov, Berďajev, Jaspers nebo Heidegger; Kafka si ho mimořádně vážil, nadšeně jeho práce citoval a začal se prý dokonce učit dánsky, aby mohl jeho spisy číst v originále; nová protestantská teologie, představovaná jmény Karl

Barth nebo Emil Brunner aj. (tzv. dialektická teologie) je bez Kierkegaarda nemyslitelná, ale silně ovlivněni jím byli i katolíci jako Theodor Haecker, Erich Przywara nebo Romano Guardini. Jeho spisy byly již přeloženy do řady jazyků, leckdy i víckrát za sebou. Z Evropy pronikl do Ameriky a dokonce do Asie (tam jej první uvedli Japonci). Jeho význam spočívá především v tom, jak ostré světlo dovedl vrhnout nejen na jednotlivé temné kouty moderní společnosti, ale na celkovou situaci dnešního člověka. Jeho duchovní odkaz je neocenitelný pro naši vlastní orientaci, ale napodobovat ho nelze. Sám jednou napsal, že po sobě intelektuálně nezanechá právě malý kapitál; zároveň si však povzdychl, že bohužel ví, kdo budou jeho dědicové: docenti a profesoři. A i kdyby prý tuhle jeho úvahu takový profesor četl, přece by to nehnulo jeho svědomím – ne, i tomu by zase jen vyučoval. „Každým svým krokem se filosofie vysvléká z jedné kůže, a tu do ní hned vklouznou horší přívrženci."

Kierkegaardovi není snadno porozumět v jeho skutečných úmyslech, ale jeho texty jsou vždycky neocenitelnou pomocí k tomu, abychom porozuměli zejména sobě samým a své situaci. Kierkegaard náleží k myslitelům, kteří dovedou jakoby přidat další dimenzi k tomu, co je už známo a jako známé tradováno; a právě tato další dimenze působí, že se ono dané a známé ukáže ve své nezajištěnosti a přímo problematičnosti. Kierkegaardovi jde v jeho duchovním úsilí především o poctivost; také estétství jako životní styl je třeba poctivě ukázat jako to, čím ve skutečnosti (v konkrétních situacích) je. To je obecnějším smyslem i *Svůdcova deníku*. Pak vzniká pochopitelně nezbytná otázka: odhalíme-li pravdivý, poctivý obraz tohoto životního postoje, je možno pak při něm poctivě i prakticky setrvat? *Svůdcův deník* lze číst i jako alegorii. Svůdce vyhlašuje: „Láska je jen ve svobodě, jen ve volnosti je radost a věčná pohoda." A přitom nehorázně manipuluje lidskou bytostí a sám se podivuje, jak to všechno vychází. Ale to není proto, že „historii duševního vývoje lze tak přesně vypočítat", nýbrž proto, že součástí „estetického zacházení" je podvod. Tento podvod spočívá v tom, že druhé lidi dokážeme tak dobře „esteticky omámit", že jim vůbec nenapadne „zamyslet se nad budoucností". Tak je svůdcem každý, kdo druhé lidi okrádá o budoucnost (anebo o minulost); Kierkegaardy pak potřebujeme k tomu, aby se svůdcové octli v plném světle a ukázali se jako svůdcové. Přitom ovšem musíme dbát, abychom sami nebyli svedeni. Třeba tím, že *Svůdcův deník* čteme jako pikantní dokument.